

³¹ Там само. – Арк.31 зв.

³² Там само. – Арк.7.

³³ Там само. – Арк.44.

³⁴ Там само. – Арк.25.

³⁵ Там само. – Ф.2412. – Оп.2. – Спр.137. – Арк.1 зв.

³⁶ Там само. – Арк.2 зв.

³⁷ Там само. – Спр.158. – Арк.1.

³⁸ Там само. – Арк.1.

The residential problem of population of occupied Kyiv as a part of everyday life is analyzed in the article. The main clauses of legislative documents of the occupation regime related to the regulation of usage order and exploitation of residential fund and payment are stated. The subject of activity of residential department, attached to the city council, is opened. The state of Kyivans during the initial war stage, the problems of the household settling are examined.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М.Ф.Котляр*

ІМОВІРНА СПАДКОВІСТЬ СТРУКТУРИ Й ФОРМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ (СПОСТЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКА)

Доводиться думка, що Київський літопис XII ст. (одна з частин Іпатіївського ізводу) був попередником Галицько-Волинського літопису в плані структури й композиції тексту.

Галицько-Волинський ізвод значною мірою відрізняється від інших пам'яток літописного жанру. З часу відкриття його М.М.Карамзіним учені неодноразово відзначали своєрідність останнього, зокрема відсутність хронологічної сітки й поділу на щорічні статті¹. Одним із перших незвичайність Галицько-Волинського літопису помітив К.М.Бестужев-Рюмін, який відзначив його більш струнку (в порівнянні з іншими літописами) композицію, злитість викладу, а серед джерел назвав окремі повісті². Із цим погодилися чимало пізніших дослідників, насамперед Л.В.Черепнін та В.Т.Пашуто³, котрі зробили найбільший внесок до вивчення пам'ятки. Перший із них відзначив наявність окремих повістей у складі першої частини ізводу, яку назвав Літописцем Данила Галицького. Це, на мій погляд, відкрило новий і перспективний напрямок у подальших студіях над Галицько-Волинським літописом узагалі.

Добре обґрунтоване припущення Л.В.Черепніна щодо введення до тексту Галицько-Волинського ізводу його авторами й редакторами кількох повістей наптовхнуло мене на думку, що, можливо, уся ця пам'ятка складається з окремих творів, з'єднаних надалі в ізвод складачами та редакторами⁴. Уважаю, що цей ізвод XIII ст. так сильно й принципово відрізняється від традиційних літописів тому, що в Галицькій та Волинській землях у попередньому, XII ст., було відсутнє літописання. Адже звістки про ці території, що містяться в Київському літопису XII ст., не обов'язково були запозичені з відповідних місцевих літописів (як звичайно думають літописознавці). Вони могли створюватися, наприклад, зі

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

слів галицьких і волинських інформаторів. Замість цього в цьому регіоні вже із середини XII ст. міг розвиватися інший, не літописний літературний жанр – світських історичних повістей, присвячених місцевим князям та їх діянням.

Тому існують підстави припустити, що Галицько-Волинський ізвод став своєрідним продовженням і розвитком особливої, властивої західноруському регіонові літературної традиції: написання історичних повістей, що заступали там звичайний літопис. Якщо це так, то перед нами – явище, зовсім не виняткове в давньоруській писемності XII–XIII ст. Такі твори присутні і в інших літописних ізводах – Суздальському XII–XIII ст. і Київському XII ст., що є попередником Галицько-Волинського літопису в південноруських ізводах кінця XIII–XIV ст. (Хлебниковському, Іпатіївському, Погодінському та ін.), хоча й не відігравали в них особливо великої ролі.

Тим часом, далеко не всі філологи та історики визнають існування особливих творів у складі літописних ізводів. Чи не найбільш красномовний доказ тому – видані В.П.Адріановою-Перетц “Воїнські повісті Давньої Русі”, серед яких годі шукати твори цього жанру, що входять до складу літописів. До збірника включено лише ті з них, що існують поза літописними ізводами: “Повесть о разорении Рязани”, “Слово о Куликовской битве Софрония Рязанца”, “Повести об азовском взятии и осадном 1642 г. сидении”⁵.

Проте ще в книзі про руське літописання, створеній у 1860-х рр., К.М.Бестужев-Рюмін висловив сміливу як на той час і перспективну в плані подальших досліджень думку, що в складі Київського ізводу XII ст. існують окремі повісті (“сказания”), що збереглися або повністю, або в уривках⁶. Крізь обережні міркування дослідника проглядає (як мені здається) головна думка: мало не весь Київський літопис складається з таких творів.

Воїнським повістям присвятили праці літературознавець О.С.Орлов та історик М.С.Грушевський⁷. Вони визнали їх особливим історико-літературним жанром, притаманним військовому середовищу, дружинному оточенню князів. М.С.Грушевський писав, що такі твори прикрашають літописи, мають важливе історичне значення. Обидва вчені визнали, що вони існують у складі Київського літопису, а М.С.Грушевський узагалі назвав цей ізвод зібранням дружинних повістей, з’єднаних суто літописними, порічними записами. Такі твори в текстах літописів виділяли й досліджували І.П.Єрьомін і Б.О.Рибаков⁸.

Зауважу, що Б.Рибаков і його попередники, що зосередили увагу на основній повісті Київського літопису – Повісті про Ізяслава Мстиславича (1146–1154), розглядали й інші такі твори, що входили до складу Київського ізводу або послужили джерелами при його створенні. Проте в подальшому моему викладі розглядатиметься саме ця повість і порівнюватиметься з тими, що складають Літописець Данила Галицького – першої та основної частини Галицько-Волинського ізводу.

Кілька слів про ці твори в складі літописів і головні особливості, що відрізняють їх від, власне, літопису. Погоджуючись із думками моїх учених попередників, зауважу, що питання про те, чим є повісті в складі Київського й Галицько-Волинського ізводів, – саме такими творами чи окремими літописами (або частинами їх), – зовсім не термінологічне, як може здатися під час читання праць, присвячених обом джерелам. Між повістями та літописами (в складі ізводів) існує, на мій погляд, велика й принципова різниця.

На мій погляд, що в традиційному, звичайному літопису порічна, постатейна розповідь зв’язує руки складачеві, змушує його розділяти й дрібнити свій текст, навіть якщо в основі запису лежить якась цілісна розповідь. Повісті ж, навпаки, властива зв’язна та злита оповідь, а дати й розбиття її на порічні статті здебільшого є даниною літописній традиції. Це особливо наочно видно в Іпатіївському списку Галицько-Волинського ізводу, коли поділ тексту на статті

й проставляння дат виконувалися через одне–два століття після складання протографа, і робилося це без урахування сенсу та композиції оповіді того чи іншого твору, що, крім іншого, призводило до хронологічних похибок⁹.

Дія повісті завжди зосереджена навколо головного героя – набагато більше й сильніше, ніж це відбувалось у літопису. Емоційність розповіді повісті також є вищою, ніж це спостерігаємо в суто літописному тексті. Її від літопису відрізняють також художні засоби, різноманітне й винахідливе змалювання образу героя.

Повісті ж, які виділялися вченими в складі Київського ізводу, на мою думку, зовсім не є його джерелами, що були опрацьовані потім та склали основу не тексту (як багато хто думав раніше й продовжує думати нині), а його **складових частин**, з'єднаних між собою окремими короткими порічними статтями. Тому солідаризуюсь із близькими мені за змістом думками, висловленими К.М.Бестужевим-Рюїним, М.С.Грушевським і О.С.Орловим.

Уже при першому знайомстві з повістями, що входять до складу Київського літопису, не може не впасти у вічі їхня типологічна схожість із творами, що складають Галицько-Волинський ізвод. Схожими уявляються також зображувальні засоби, композиція, прийоми авторів, спрямовані на емоціональний вплив на читача. Наочніше від усього продемонструвати це на образах героїв головних повістей ізводів: Повісті про Ізяслава Мстиславича в Київському літопису та Літописця Данила Галицького – у Галицько-Волинському. Постаті основних персонажів являють особливий інтерес при дослідженні літописних повістей із погляду історика. Тому, як мені здається, наочніше від усього простежити типологічну й сюжетну схожість між обома творами, розглядаючи їх основні фігури.

Попередньо зауважу, що повісті в складі Галицько-Волинського ізводу багаться мені більш емоційними, їхня композиція – більш досконалою, ніж Київського літопису. Адже київські повісті ще не відірвані від літописного тексту, а повісті Літописця Данила Галицького (а він складається з низки повістей) самі становлять, умовно кажучи, основний літописний текст.

Немає сумнівів у тому, що в літописному ізводі того чи іншого князя його постать перебуває в центрі оповіді. Однак поряд із ним у розповіді діють інші персонажі, князі та бояри; часом вони рівноправні з ним, а часом загуляють навіть основного героя ізводу. У повісті ж герой завжди є тією віссю, навколо якої обертається колесо сюжету. Однак не варто шукати між творами, що мною розглядаються, повної схожості. Наприклад, у Повісті про Ізяслава герой діє в останні вісім років життя, на піку політичної кар'єри, тоді як Данило в його Літописці вперше з'являється у віці чотирьох–п'яти років.

Але в обох творах змалювання образу князя починається буквально з перших слів. Герой з'являється вже на самому початку цих праць. Ось як у Літописці Данила починає діяти малий княжич. 1211 р. десятирічного хлопця бояри Галича закликали в князі. До нього приїхала з волинського міста Белза матір Анна, щоб узяти на себе управління князівством. Але бояри не бажали коритися владній і енергійній княгині, бо розраховували використовувати дитину у власних інтересах. Тому в кінці того ж року боярство виганяє Анну з Галича. І тут княжич уперше виявляє характер та круту вдачу: “Даниль же не хотѣ оставити матере своя”. Коли один із бояр спробував відвести його коня у бік, “онѣ же измокѣ мечь и тя его, и потя конѣ подѣ нимѣ; мати же, вземьши мечь из руку, умоливши его остави в Галичи”¹⁰. Майбутній государ, тоді ще малий хлопець, показав боярам, що не збирається миритися з їхнім свавіллям. Так, принаймні, думав автор наведених слів.

Не важко помітити фольклорні витоки цієї оповіді, що бере початок, мабуть, у дружинному середовищі. Мотив малолітства персонажа (а перед наведеними словами сказано, що “Данилу же... тако младу сущю, яко и матере своя не позна”, – в дійсності йому було десять років – вік, у якому важко не впізна-

ти власну матір!) був популярним у літописних життєписах героїв, побудованих на переказах та легендах. Пригадаємо применшення віку Святослава Ігоровича в розповіді Повісті временних літ про здобуття Ольгою Іскоростеня в 945 р.

Напроти, формальний початок Повісті про Ізяслава – його втручання до суперництва за київський стіл, – не можна назвати яскравим. Більше того, князь виглядає в ньому не дуже привабливо: дав обіцянку тяжкохворому київському государю Всеволоду Ольговичу визнати наступником його брата Ігоря, але відразу після смерті Всеволода порушив її.

Незадоволені рішенням Всеволода поставити в князі брата без згоди міської громади кияни – важко сумніватися в тому, що про це потурбувались агенти Ізяслава Мстиславича, – раптом звертаються до цього государя, який сидів тоді у Переяславлі Руському, із закликком: “Ты нашъ князь, поѣди, Олговичевъ не хочемъ быти, яко в задничи”¹¹. Після цього Ізяслав оголосив своїм прихильникам, що він прагне оволодіти столом діда й батька свого, тобто київським¹². Цими словами він уперше формулює ідею “отчини”, що належить йому начебто за родинним правом. Насправді, усе виглядало набагато складніше.

Заснована “рядом” Ярослава Володимировича 1054 р. система заміщення княжих столів за принципом родового старійшинства (від старшого брата до наступного за віком) майже відразу почала розхитуватися діями князів-ізгоїв. Вони не бажали чекати, коли вимруть їхні дядьки, – законні спадкоємці київського та інших государів, і намагалися захопити столи за порядком “отчинного” успадкування. Любецький з’їзд князів 1097 р. зовсім не узаконив “отчинного” порядку, як багато хто вважає серед істориків, а лише закріпив status quo: на ньому було дозволено князям “держать” отчини¹³. І надалі панівним залишився родовий порядок заміщення столів за принципом “лествичного восхождения”.

Проте на середину XII ст. система родового старійшинства, можна вважати, вичерпала себе. У міру розмноження Рюриковичів стосунки спорідненості заплутувалися, дедалі важче ставало визначати генеалогічне старшинство, відділяти його від фізичного. Так, Ізяслав Мстиславич за роками був старший від свого дядька Юрія Долгорукого. Тому не доводиться дивуватися, що амбіційний онук Володимира Мономаха – Ізяслав першим виступив проти встановленого порядку заміщення київського стола¹⁴. В.Й.Ключевський зауважив, що йому належить афоризм: “Не место идѣт к голове, а голова к месту”. Тим самим він поставив особисте значення князя вище від прав старійшинства¹⁵.

Не думаю, утім, що Ізяслав Мстиславич узагалі прагнув ліквідувати давній порядок родового старійшинства успадкування княжих столів. Адже Київський літопис свідчить, що він усе ж таки визнавав старійшинство Долгорукого¹⁶. Імовірно, він домагався для себе київського стола, посиляючись на власне “отчинне” право, і не більше того. Під час кривавої війни за Київ та Південну Русь із Долгоруким Ізяслав поважав верховенство – родове старійшинство Юрія і його старшого брата В’ячеслава. Тому він, спираючись на буферну постать останнього, проголосив його київським князем, зберігаючи, певна річ, реальну владу у своїх руках. Це й визначило в кінцевому рахунку перемогу Ізяслава над Юрієм Долгоруким у 1151 р. і не лише на полі брані, а й в умах панівної верхівки – князів та бояр. Однак повернуся до теми моєї розповіді.

Подолавши, напевне, відчуття незаконності скоєного ним, Ізяслав Мстиславич із тієї пори відстоював думку про належність йому Києва й Південної Русі як “отчини”. Ця ідея послідовно проведена автором Повісті про Ізяслава з початку й до кінця. Далі докладніше зупинюся на цьому. Принагідно зауважу, що ідея відстоювання “отчини”, захисту її від зовнішніх та внутрішніх ворогів належить і до домінант Літописця Данила Галицького.

Ізяслав виступає в Повісті про нього сильною й цілеспрямованою людиною. Він долає нещасливі обставини, постійно б’ється з ворогом, що переважає його

силами, хоробрий, мужній, стійкий у боях полководець, стратег та дипломат. Нарешті, він – государ, котрий постійно опікується долями батьківщини, своїх бояр і дружинників, усього народу. Тому Ізяслав (за Повістю) спирається на народну підтримку. Народ у Повісті персоніфіковано в киянах, вірніше – у київському віче.

Із літописів відомо, що протягом перших п'яти років свого київського княжіння Ізяслав то оволодівав Києвом, то втрачав його в суперництві з Юрієм Долгоруким. Але й в умовах політичної нестабільності він незабаром після захоплення київського стола показав себе государем, господарем Руської землі. Ізяслав Мстиславич розумів важливість ідеологічного забезпечення свого князювання, спирався на церкву, а в 1147 р. самовладно, без санкції константинопольського патріарха “постави ... митрополитомъ Кліма Смолятича; ..бѣ бо черноризечъ, схимникъ, и бысть книжникъ и философ, якоже в Русской землі не башеть”¹⁷. Цими захопленими словами на адресу Кліма автор Повісті схвалює вибір Ізяслава, засвідчує важливість того, що сталося, головне ж – погоджується з учинком свого князя, що, насправді, розколов стан руських єпископів та спричинив напруженість у церковних справах.

Як справжній государ, Ізяслав Мстиславич роздає “части” в Південній Русі: з повідомлення Повісті під 1147 р. дізнаємося, що тодішній глава чернігівських Всеволодовичів – Святослав “держаше у Ізяслава Божьски и Межибужье, Котелницю, а всих пять городовъ”¹⁸. Комплекс із п'яти міст на північно-західному рубежі Київської землі місцеві князі даватимуть у “причастие” протягом другої половини XII ст. І ця практика бере початок у часи Ізяслава Мстиславича.

Звертаючись до Літописця Данила Галицького, відзначу, що князь виявив талант та хист державного мужа вже до досягненні 18-літнього віку. Молодий государ вирішив, що настав час відвоювання волинської отчини – стола його батька Романа Мстиславича. Але водночас він розпочав боротьбу не лише за втрачені землі, а й за відновлення створеного Романом Галицько-Волинського князівства. У той час на престолі в Галичі сидів запрошений боярами з Новгороду Великого Мстислав Мстиславич Удатний (зі смоленської династії Ростиславичів). Данило вирішив до часу не претендувати на галицьке княжіння, а уклав союз із Мстиславом, одружившись із його донькою Анною¹⁹. Він розраховував на допомогу тестя в справі відвоювання Волині. Проте його розрахунки виявилися марними.

Данило не врахував того, що заради зайняття Галича Мстислав раніше підписав союзну угоду з краківським князем Лешекком Білим, і відмовився допомогти зятеві, посилаючись на неї: “Сыну! За пръвую любовь не могу на нь встати, а налѣзе собѣ другы”. Тоді Романович приймає сміливе, ризиковане рішення – атакує краківського князя й відбирає в нього загарбані незадовго перед тим західні землі Волинського князівства²⁰. Тесть не зважився перешкодити йому, а військо Лешека зазнало поразки в бою з полками Данила.

Яскраво проявився державний талант Данила в багатолітній боротьбі за оволодіння Галичем і однойменною землею, що їх він намірився возз'єднати з Волинню. Після смерті Мстислава Мстиславича (1228 р.) він уже не відчував себе зв'язаним союзом із ним та заходився відвоювати стольний град Галицько-Волинського князівства. 30-ті рр. XIII ст. спливали в запеклому суперництві з угорським королем і галицькими, ворожими Данилові, боярами, у ході якого Романович не раз вступав у Галич і залишав місто. Нарешті, 1238 р. він був знову закликаний на стіл галицьким віче й утвердився на ньому²¹.

У серпні 1245 р. Данило і його брат Василько дали вирішальну битву боярській маріонетці та ставленику угорського короля Ростиславу Михайловичу, котрий востаннє спробував захопити Галич. Наймане (угорське) військо Ростислава й боярські загони, що підтримали його, були розгромлені біля стін галицької фортеці Ярослав, після чого Данило стратив боярських ватажків та

угорського воєводу Фільнія, котрий чинив насильства над селянами й городянами. Ця битва підвела ризику під сорокалітньою боротьбою Данила з феодалною опозицією, намаганнями Угорщини та Польщі перетворити Галичину й Волинь на свої провінції. Так було відновлено Галицько-Волинське князівство.

Навіть у винятково несприятливих ситуаціях, коли на кону стояли не лише політична доля, а й саме життя, Данило Романович виявляв самовладання та державний розум, що підкреслено в його Літописці. Після монгольського завоювання Русі її князі один за одним їздили до Орди, аби заручитися приязню Батия й одержати “ярлик” на власні землі. Довгий час Данило відмовлявся вирушити до Сараю, на поклін до хана. Однак після перемоги в Ярославській битві 1245 р. й підвищення міжнародного та загальноруського авторитету Романовича намісник Орди на півдні Мауці прислав до Данила посла з вимогою: “Дай Галич!” Як пише автор Літописця, він “думає съ братомъ своимъ, поеха къ Батыеву, рече: “Не дамъ полуотчины своя, но еду к Батыеву самъ”²².

Літописець Данила малює свого героя не лише мужньою, а й обачливою людиною. Сучасник подій, папський посол у Монголії Плано Карпіні повідомляв, що попередньо Василько Романович посилав своїх людей до Сараю, і ті повернулися з охоронною грамотою для його брата²³. Усе ж таки Данило прямував до Орди з важкими передчуттями... Не варто шукати в літописах яких би там не було подробиць його зустрічей та переговорів із монгольським ханом. Відомо, що люди суздальського князя Ярослава Всеволодича провокували Данила в Сараї не коритися монгольським язичницьким звичаям²⁴, але він не піддався на їх умовляння і поведився вкрай обережно – вирішувалася доля його країни, і він не міг собі дозволити діяти емоційно-спонтанно.

На прийомі в Батия, згідно з оповіддю Літописця, Данило тримався мужньо й з гідністю, не драгуючи хана. Батия, можна гадати, сподобався розумний і безстрашний руський князь. Він виявив симпатію до нього (прислав вина, великодушно сказавши, що той не звик до кумису) й затвердив його государем Галицько-Волинського князівства²⁵. Адже чернігівський князь Михайло Всеволодич, який відмовився виконати язичницький обряд, був по-звірячому забитий людьми Батия, що побачили в його вчинку гординю й небажання служити ханові. Так ціною приниження Данило Романович зберіг свої землі та владу, що дозволило йому надалі зібратися з силами й дати відсіч монгольському війську.

Як і Мстислав, Данило спирався на народ. Автор Літописця зображує князя улюбленцем городян. Ось як описує він радість жителів Галича, котрі врочиство зустрічали свого государя, який в’їздив до міста: “Они же въскликнувшє рѣша, яко: “Се есть дрѣжатель нашъ, Богомъ данный”, – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажуши воды къ источнику”²⁶.

На Русі особливо цінувалися військова звитяга государя, його полководницький хист, особисті мужність та хоробрість. У цьому легко переконалися, гортаючи сторінки літописів. У Повісті про Ізяслава князь постійно зображується як хоробрий рицар. Уже на її початку автор заявляє, що він “бѣ бо храборъ, крѣпокъ на рать”²⁷, постійно підтверджуючи ці слова в ході розповіді. Здається, найяскравіший епізод, що підносить хоробрість і воїнський азарт Ізяслава, наведено складачем Повісті в опису вирішальної битви за Київ між його військом та силами Юрія Долгорукого.

Бойовище було особливо гарячим. У ньому вирішувалася доля київського стола й загальноруської верхньої влади. Взаємне розлучення досягло вищої межі, якщо ратники зважились убити руського князя, мов якогось чорноклобуцького хана. Повістяр милується відвагою та сміливістю свого героя, котрому тоді було близько 60 років: “И тако передъ всеми полкы въѣха Ізяславъ одинъ в полкы ратныхъ, и копьє свое изломи; и ту сѣкоча ѣ в руку, и в стегно, и бодоша, и с того лѣте с коня”. Пораненого князя, який лежав на полі бою в шо-

ломі, що закривав обличчя, не впізнали власні воїни й мало не забили його. При цьому вони знали, що перед ними якийсь руський князь. Лише коли Ізяслав зміг зняти шолом та назвати своє ім'я, його підняли із землі²⁸. Бойовище принесло йому перемогу.

В іншому оповіданні цієї Повісті йдеться про те, що, незважаючи на чисельну перевагу ратників Юрія, “Ізяславъ же с братомъ своимъ Ростиславомъ всегда хотяшеть противу имъ битися”. Але дружинники, кияни (мабуть, ополченці) й чорні клобуки всіляко утримували своїх князів від того²⁹.

Герой Повісті про Ізяслава запалює своїм прикладом воїнів, які здригнулися на полі брані. У ході бою з галицьким князем Володимиром, що невдало склався для київського государя, кияни та союзні йому чорні клобуки почали вимагати від Ізяслава відступу. Але князь вигукнув: “Луче, братъе, измрѣмъ сде, нежели сей соромъ възмемъ на ся”³⁰. Утім, відступати все ж таки довелося.

Узагалі ж Ізяслав постає в літописній повісті як гостра на слівце людина, що вміла вчасною промовою підняти ратників на битву. Під час запеклої сутички з військом Долгорукого біля брами Києва 1151 р. воїни радили Ізяславу підпустити ворога якомога ближче, а вже тоді битися з ним. Однак князь з гумором мовив: “Да же ны Богъ поможетъ, а ся ихъ отобъемъ, то ти не крилати суть, а перелетѣвше за Днѣпръ сядуть же, и оже ся уже поворотить отъ насъ, а тогда како ны Богъ дастъ с нимъ”³¹.

Вершиною ж афористичної мови князя слід вважати знамените його висловлювання з приводу поразки, якої зазнали угри від галицького князя Володимира, і боягузливої поведінки в тому епізоді його сина Мстислава: “Тогда же Изяславу приде вѣсть, къ Киеву, оже сынъ его побежен³², а угре избити, и рече слово то, якоже и переже слышахомъ: “Не идетъ мѣсто къ головѣ, но голова къ мѣсту”³³. Підкреслені мною слова свідчать, що цей вираз був улюбленим у київського государя.

Можна думати, що головною чеснотою Ізяслава Мстиславича в очах складача Повісті було його полководницьке мистецтво, воєнне щастя. Як вправний воєначальник він виступає на її сторінках уже на самому початку. Тоді Ігор Ольгович не змірився з рішенням київської громади віддати перевагу Ізяславу Мстиславичу. Його не збентежила зрада двоюрідних братів Давидовичів, і він вирішує дати битву конкуренту. Запеклий бій стався біля валів Києва.

Ізяслав уміло скористався з неузгодженості дій Ігоря, його брата Святослава й небожа Святослава Всеволодича. Коли їхні полки стовпилися біля Надова озера, він першим завдав їм удар, звелівши вірній йому кінноті берендеїв кинутися на них і рубати. Блискавичний натиск останньої був настільки сильним, що військо чернігово-сіверських князів виявилось роз'єднаним і побігло з поля бою. А берендеї “идоша до нихъ до Вышегорода и до Днѣпра, до устья Десны и до перевоза до Киевского, сѣкуще я, а другыя в водѣ избиваху, и многимъ падение бысть”³⁴. Ігоря схопили та відправили до монастиря.

Трохи пізніше, в тому таки 1146 р., Ізяслав Мстиславич виступає на сторінках присвяченої йому Повісті як досвідчений і впевнений у своїх силах та можливостях воєначальник, глава коаліції князів, що боролися проти Святослава Ольговича – брата Ігоря. Він зумів роз'єднати чернігово-сіверських князів, залучивши на свій бік Давидовичів. Складач Повісті малює Ізяслава як стратега, котрий розробив план кампанії: “Томъ же лѣтѣ ходи Изяславъ къ Давидовичема на снемъ, и рече има: “Поидита на Олговича на Святослава”, и посла с ними сына своего Мъстислава с переяславчи и съ берендѣи, рекъ имъ: “Идите на нь, оже передъ вами не выбѣгнетъ, станьте же около его. Аче вы сътрудите, а я пакъ чѣлъ приду к вамъ, и стану около его...”³⁵.

На самому початку війни з Долгоруким Ізяслав проявляє себе як обдарований полководець, запропонувавши стратегічний план війни на великому про-

сторі, – від Новгороду Великого до Переяслава Руського й Галича. Він об'єднав сили з молодшим братом Ростиславом та доручив йому вести бойові дії проти Долгорукого на півночі, маючи у війську смолян і новгородців. Сам же київський князь залишився на півдні, щоб стримувати Ольговичів та Давидовичів, використовуючи одних проти інших³⁶.

Згідно із свідченнями Повісті про Ізяслава, цей князь володів даром ґрунтовно готувати вирішальні битви, що забезпечувало йому успіх. У перебігу самого бою він часто приймав рішення, несподівані для суперника, чим вводив його в оману. Під час вирішальної битви за Київ у 1151 р. син Долгорукого – Андрій зі своїм полком і союзною половецькою ордою форсував річку Либідь та вдарив по військові Ізяслава. Битва обіцяла бути тривалою й запеклою. Проте Ізяслав, щоб відкинути легку кінноту ворога та перейти в атаку, вирішив у ході битви перебудувати бойовий порядок свого війська: “Повелѣ нарядити дружину ис полковъ, а полковъ не рушати”. Зібрані в ударний кулак кращі бійці князя стрімко атакували противника: “И поткоша на нь вси, и черни клобуци отвсюда. И тако вбодоша ѣ в Лыбѣдь весде, инии же и брода грѣшиша, и тако избиша ѣ”³⁷.

Як і належить справжньому полководцю, Ізяслав виступає в Повісті здатним на воєнну хитрість, введення ворога в оману. У ході бойових дій з Юрієм Долгоруким та Володимиром Володаревичем, щоб відірватися від війська галицького князя й атакувати суздальського государя, він вирішив знятися з позиції вночі та “нача вѣлети всимъ воимъ своимъ огни великыи класти, и тако накладыше огни, а сами поидоша черес ночь...”³⁸.

Герой Літописця Данила Галицького, так само, як центральний персонаж Повісті про Ізяслава, звеличується в ньому як хоробрий воїн, умілий боєць та гордий лицар. Уже у віці 18 років він, за дорученням тестя Мстислава, захищає Галич від ворогів, і йому вдається відстояти місто від угрів та поляків. Але під'юджуваній боярами тесть звелів зятеві залишити Галич. Польсько-угорський загін разом із зрадниками-боярами погнався за ним. Юний князь зупинився й дав бій ворогові, змусивши його втекти з поля бою. Повістяр із гордістю пише, що Данило “младъ сы и показа мужество свое, и всю ночь бистася”. Романович погнався за боярином Глібом Васильовичем, і той ледве втік “борзости ради коньское”. “Данилови же възвратившюся и единому едуццю межи ими (боярами – М.К.), онѣмъ же не смѣющимъ наехати на нь”³⁹.

Через кілька років Романовичі взяли участь у битві на Калці, в якій руські князі зазнали поразки від монгольської кінноти Субедея та Джебе-Нойона. Повістяр пише, що “Василкови же збоденьну бысть, а самому Данилу вбоденьну бысть в перси, младства ради и буети и не чюша раны, бывшие на телесе его: бѣ бо възрастомъ 18 лѣтъ, бѣ бо силенъ...”⁴⁰. Це зауваження повістяра поряд із деякими іншими подібними згадками Літописця дало підстави одному дослідникові применшити вік Данила, навіть оголосити його ... молодшим братом Василька, що є некоректним із погляду джерелознавства.

Адже применшення віку героїв відноситься до типових прийомів фольклорних оповідей про них. Згадаємо, як під час облоги Ольгою Іскоростеня в 945 р. її син Святослав зображується в Повісті временних літ, у відповідності до фольклорного канону, маленьким хлопчиком, нездатним навіть кинути, як слід, свій іграшковий спис: “Суну копьемъ Святославъ на деревлянъ, и копье лѣтѣ сквозѣ уши коневи, и удари в ногу коневи, бѣ бо детескъ”⁴¹. У дійсності ж йому тоді було не менше, ніж 14 або 15 років.

Воїнське вміння й хоробрість Данило демонструє на багатьох сторінках його Літописця. Ось у битві з уграми 1232 р. “Даниль же вбодє копьє свое в ратного, изломившю же ся копью, и обнажи мечъ свой...Обнаживъ мечъ свой, идуццю ему брату на помощь; многы же язвини и инии же отъ меча его умроша”. Уже в зрілому віці (йому було тоді 40 років) наш герой, неначе простий ратник,

запально б'ється в самій гущавині Ярославської битви: князь “видѣвъ угрина, грядущаго на помощь Фили⁴², кѣпиемъ сътче и, оружию бывшу в немь уломлену спадесея, издѣше...Паки же Данило скоро прийде на нь (Фільнія – М.К.), и раздруши полкъ его, и хоругвь его раздра [наполы]”⁴³.

Однак як не захоплюється автор Літописця ратними звершеннями Данила Романовича, усе ж він вище цінує його полководницьке мистецтво, уміння перемогти ворога не числом, а вмінням, талант зберігати ясний розум та самовладання в найкритичніших ситуаціях. Полководницьке мистецтво князя являє одну з домінант його Літописця в цілому й повістей, що його складають. Данило дотримувався пануючих тоді в Європі методів побудови бойових і похідних порядків війська, його структурного членування⁴⁴, неписаних правил ведення бою, які він, утім, у разі необхідності й порушував.

Зеніту полководницька майстерність Данила Романовича, згідно з Літописцем, досягла в головній битві його життя – Ярославській (серпень 1245 р.). Тоді Ростислав Михайлович чернігівський разом із угорським та польським військом і загонами ворожих Романовичам галицьких бояр вирушив на Русь. Назустріч йому з Холма пішли полки Данила. Попереду, згідно з канонами класичного воєнного мистецтва тієї пори, рухалася “сторожа” (бойова охорона), далі – авангард на чолі з одним із кращих воевод Романовичів – двірським Андрієм. На нього було покладено завдання розвідки боєм, аби визначити склад та чисельність полків ворога. За ними йшли основні сили галицько-волинського війська під проводом Данила. Перейшовши річку Сян, князь перебудував полки з похідного в бойовий порядок, і військо неквапливо (“с тихостью”) й грізно рушило на ворога.

Данило Романович вдався до нетрадиційного розташування своїх полків. Він свідомо ослабив центр, куди й вдарив добірний лицарський полк угорця Фільнія. Воевода Андрій, що очолював центр, виконуючи наказ свого князя, повільно й з боєм відступав під натиском переважаючих сил ворога. Коли угри та боярські загони заглибилися в середину бойового порядку руських, князь блискавично вдарив на них із флангів, а сам з дружиною й лицарською кіннотою зайшов у тил уграм, зав'язавши “мішок”. Ворог був зім'ятий, розбитий на дрібні частини, які воеводи Данила заходилися нищити⁴⁵.

Творець Повісті про Ізяслава не обмежується вихваланням князя як воїна та полководця. Він у ній ще й дипломат. Нижче йтиметься не про зовнішню політику, а про дипломатію внутрішню, що проводилася ним на Русі. Ізяслав, поза сумнівом, розумів, що самими воєнними засобами не вирішити всіх проблем. Адже значна частина феодального класу – князі та бояри – не визнавали його прав на київський стіл, уважаючи, що його дядьки В'ячеслав і Юрій мають переважні перед ним права за порядком “лествичного восхожденія”. Тому із самого початку свого неспокоїного київського князювання Ізяслав Мстиславич турбується щодо надання легітимного статусу своєму пануванню.

Із цією метою він намагається насамперед домовитися з братом скинутого ним з престолу Ігоря Ольговича – Святославом та вирішує наблизити його до себе⁴⁶. Однак Святослав не підкорився йому, а після того, як київський князь кинув його брата до “поруба” в Переяславлі, “пославъ къ Юрьеву у Суждаль: “Брата ми Всеволода Богъ поялъ, а Игоря Изяславъ ялъ, а поиди в Русскую землю Киеву!”⁴⁷. Це було оголошення війни Ольговичами новому київському государю. Так розпочалася п'ятирічна громадянська війна на Русі, до якої були втягнуті майже всі руські князі.

У відповідь Ізяслав Мстиславич протиставив Святославу Ольговичу його двоюрідних братів Давидовичів, раніше ображених його братом Всеволодом, коли той був київським князем: “Томъ же лѣтѣ ходи Изяславъ къ Давыдовичема на снемъ, и рече има: “Поидита на Олговича на Святослава”, и посла с ними сы-

на свого Мстислава...” до Новгород-Сіверського⁴⁸. Протягом усієї війни Давидовичі підтримуватимуть переважно Ізяслава Мстиславича, а в непевних ситуаціях один брат – Володимир стоятиме на боці Ізяслава Мстиславича, а інший, Ізяслав, – на стороні Святослава Ольговича й Долгорукого. Це був безсумнівний дипломатичний успіх київського государя. Він роз’єднав чернігово-сіверських князів, що раніше трималися разом, ослабивши тим самим Юрія Володимировича. І в наступному Ізяслав Мстиславич дипломатичними засобами досягав успіху в суперництві з Долгоруким.

Коли 1149 р. Юрій Володимирович зумів захопити Київ, князю довелося піти у свій домен на Волинь, де він відразу заходився створювати коаліцію проти Долгорукого: “Ізяславъ же пришедъ во Володимиръ, ся слати въ Угры к зятю своему королеве и в Ляхы къ свату своему Болеславу и Междѣ и Индриховѣ, и къ чesкому князю свату своему Володиславу, прося у нихъ помочи”⁴⁹. Підмога чехів та поляків виявилася радше символічною. Зате угорський король Геза II настільки дієво почав допомагати Ізяславу, що його поміч у кінцевому рахунку призвела до перемоги Мстиславича над Долгоруким і Володимиром Галицьким⁵⁰.

Союзні стосунки з Угорщиною незабаром були закріплені звичайним для тих часів методом – династичним шлюбом: “Ізяславъ, сгадавъ съ зятемъ своимъ королемъ и съ сестрою своею королевою⁵¹, и пояша у бана [заміж] дочерь за Володимира [Ізяславича] и послаша ю къ Ізяславу напередъ Володимирю”⁵².

Аж до закінчення громадянської війни на Русі діяла союзна угода між князем та Гезою II, що відбилася в дипломатичному листуванні між ними. У Повісті переказані шість листів угорського короля до Ізяслава, п’ять послань київського государя до Гези й одне, надіслане з Угорщини князю його братом Володимиром⁵³.

Як згадувалось, основною ідеєю Ізяслава, відбитою в Повісті про нього Київського ізводу, була ідея відстоювання південно-руської “отчини”, обґрунтування володіння нею. Ця думка особливо чітко висловлена у зверненні до сина Юрія Долгорукого – Андрія словах нашого героя, вигнаного перед тим з Києва його батьком: “Мне отцины въ Угрехъ нѣтуть, ни в Ляхохъ, токмо в Русской земли...”⁵⁴.

А 1151 р. Ізяслав здійснив надзвичайно вдалий політичний крок – оголосив київським князем найстарішого Мономашича – свого старшого дядька В’ячеслава Володимировича, чим вибив ґрунт із-під ніг Долгорукого. Останній домагався київського стола для себе, незважаючи на те, що старшим Мономашичем був зовсім не він. Зрозуміла річ, віддавши шану дядькові, Ізяслав Мстиславич зберіг верховну владу й учинив так, що простакуватий В’ячеслав сам запропонував йому співправительство. Свій вчинок він так пояснив своєму братові й сподвижнику Ростиславу: “Добыль есмь стрѣя своего и твоего Киевѣ, тебѣ дѣля и всея дѣля Рускыя земля”. Усе, мовляв, зроблено заради Руської землі та тебе, брате!

Хоча Ізяслав на сторінках Повісті не так уже й часто згадує про свою “отчину”, всі його дії та помисли у зображенні автора підкорені відстоюванню її. Це неважко зрозуміти, бо тим самим він обґрунтовував законність своїх домагань на Київ і Руську землю та володіння ними.

Великі дипломатичні здібності Данила Романовича, його досягнення в галузі зовнішньої політики оспівує й Літописець. Уже на початку самостійного княжіння на Волині він зумів розладнати спрямований проти нього військовий союз Польщі та Угорщини. І надалі, коли вони знову об’єднувалися, князь досить успішно протидіяв їм, користуючись військовими й дипломатичними засобами.

Головними зовнішньополітичними партнерами Данила та його брата Василька протягом багатьох років залишалися угорські королі. Андрій II і його

наступник Бела IV постійно втручались у внутрішні справи Галицько-Волинської Русі. У часи змагань Данила за галицьку “полуотчину”, коли бояри закликали на стіл різних слабких та покірних їм князів, у Галичі роками сидів із залогою угорський королевич, підтримуваний місцевими олігархами. Вступаючи в Галич у 30-х рр., Данило виганяв його, а коли бояри змушували Романовича залишити місто й землю, той знову повертався...

Вирішальний поворот у русько-угорських відносинах настав лише з 1245 р., коли Данило спочатку переміг поблизу Ярослав угорське військо, а потім успішно відвідав Батия в Сараї, де одержав ярлик на Галицько-Волинське князівство. За свідченням Літописця, тоді “присла король угорський (до Данила) ... река: “Поими дщерь мою за сына своего Лва”. Повістяр просто пояснює несподівану пропозицію Бели IV: “Бояшебо ся его, яко былъ бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его”⁵⁵. Князь прийняв пропозицію короля. У подальшому стосунки між ними мали загалом мирний характер. Із кінця 40-х рр. вони разом втручаються в європейську війну за австрійську спадщину, що не принесла успіху галицькому государеві. Дипломатичними засобами Данилові вдавалося стримувати агресію з боку польських та литовських князів і досягати успіху в стосунках із ними. Вершиною дипломатичної діяльності останнього стали переговори з папською курією й коронація його вінцем від престолу св. Петра.

Папа Інокентій IV 1246 р. запропонував Данилові королівський вінець, сподіваючись одержати від нього право насаджувати католицизм у Галицько-Волинській Русі. Князь до цієї пропозиції поставився обережно, направивши свого представника, ігумена Григорія, до Ліона, де тоді перебував папський двір. Одразу ж папа почав бомбардувати Данила своїми листами, в яких вихваляв радіщі перебування під його рукою. Лише одного дня, 3 травня 1246 р., курія надіслала йому аж сім таких листів. Галицько-волинський государ без особливого бажання розпочав тривалі перетрактації з Інокентієм IV.

Данило сподівався на допомогу папи в прийдешній боротьбі за звільнення з-під ординського ярма та в намаганні повернути собі землі, загарбані польськими й литовськими князями. Тому він пообіцяв Інокентію IV невеликі поступки в конфесійному питанні. Проте з опублікованих документів ватиканського архіву й, головне, із самих дій папського престолу ясно, що Інокентій IV узагалі не збирався тоді боротися проти Орди та Монгольської імперії, а зробив акцент на латинізації руської церкви⁵⁶.

Невдоволений переговорами, Данило перервав їх 1248 р. Знову папський престол почав докладати багато зусиль до того, щоб поновити їх і спокусити князя брехливими обіцянками допомогти відкинути монголів. Навесні 1253 р. Інокентій IV видав буллу, якою закликав християн кількох невеликих європейських країн до хрестового походу проти Орди. Однак ніхто в Європі не сприйняв ту буллу серйозно. Похід не відбувся.

Восени 1253 р. папське посольство на чолі з легатом Опізо прибуло до Данила: “Опиза же прийде вѣнець нося, обѣщеваяся, яко “помощь имѣти ти отъ папы”⁵⁷. Але й у заключній стадії перетрактацій із курією князь твердо дотримувався головної умови можливої угоди про коронацію: одержання воєнної допомоги католицького Заходу проти Орди. Повістяр чітко відбив тривожний настрій государя з питання коронації: “Оному же одинако не хотящу, убѣди его мати его, и Болеславъ и Сомовитъ”⁵⁸, и бояре лядьстии, рекуще: дабы приять вѣнець, “а мы ему на помощь противу поганымъ”⁵⁹. Коронація відбулася у волинському місті Дорогичині. Данило тоді, імовірно, вирішив дати бій Орді, сподіваючись усе ж таки на поміч Заходу. Тоді до рубезів його князівства наближалася численна орда одного з татарських полководців – Куремси, і князь у найближчому майбутньому почне воювати з ним та перемагати його.

Надалі обидві сторони не дотримувались умов угоди в Дорогичині. Папа так і не допоміг Данилові боротися проти татар. А князь не впустив до своєї країни католицьких місіонерів та ченців, не виконавши навіть своїх мінімальних поступок у конфесійній сфері. Відносини з курією були перервані назавжди.

Відстоювання “отчини” належить до головних ідей і дій Данила Романовича так само, як Ізяслава Мстиславича. Однак якщо останній прагнув утвердити у свідомості панівного класу думку щодо своїх переважних прав на київську спадщину, не заперечуючи при цьому прав своїх дядьків – Мономашичів, то в першого не було сумнівів у тому, що Галицько-Волинська Русь є його “отчиною” й більше нічиєю. Ізяслав Мстиславич розуміє поняття “отчини” вузько, стосовно Київської та Волинської земель, Південної Русі. Данило ж часами претендує (за свідченням його Літописця) на те, щоб об’єднати під своєю рукою всі південноруські землі, розглядаючи їх, можна думати, як “отчину” в розширеному вигляді. Адже його батько Роман належав до Мстиславич – Мономашичів, котрі не раз сиділи в Києві.

Розпочавши боротьбу за повернення галицької спадщини батька, князь (як свідчать його подальші дії) намагався об’єднати Південну Русь і, може бути, навіть усю Давню Русь у цілому. Адже у викладі Літописця Данила Галицького крізь риси, здавалося б, традиційної політики князя щодо збирання відібраної ворогами “отчини” вже в перші роки його самостійної політичної діяльності проглядає прагнення молодого государя об’єднати руські землі для відсічі іноземним поневолювачам. Соціально чутливе вухо князя сприймало ідеї єдності всієї Руської землі, спільності походження східних слов’ян⁶⁰.

Тому Данило Романович докладає зусиль до відвоювання спочатку волинської, а далі галицької “отчини” в Угорщині й Польщі, а потім і до організації відсічі монгольським завойовникам. Він шукає союзника на Русі й знаходить його в особі молодого володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича. Але Орда перешкодила об’єднанню південного та північного государів. На Андрія послали сильну орду царевича Неврюя, яка розбила його військо й вивела з політичної гри цього князя, котрий так само, як Романович, намагався скинути монгольське ярмо⁶¹.

Данилові не поталанило цього зробити. Складачі його Літописця свідчать, що обставини виявилися сильнішими від князя, та й “не приспе время” для рішучої відсічі завойовникам. Тим не менше, він успішно боровся з монголами, не раз перемагав сильну орду Куремси, що загрожувала південно-західним землям його князівства. Данило підривав сили ворога й цим проклав шлях майбутнім поколінням руських государів. Його приклад, мабуть, запаливав Дмитрія Донського та Івана III.

Так виглядає Літописець Данила Галицького – велика повість (з багатьма складовими частинами) про галицько-волинського князя.

Високий стиль, емоційність, художні засоби й прийоми виділяють Повість про Ізяслава серед інших повістей у складі Київського ізводу. Ці менші за обсягом повісті є неоднорідними. Серед них є твори з прекрасними літературними достоїнствами, наприклад, Повість про вбивство Андрія Боголюбського й, безумовно, Повість про нещасливий похід Ігоря Святославича на половців. Варто погодитися з давньою пропозицією М.С.Грушевського “трактувати ці історичні оповідання XII в. як окремі літературні рід, виділивши його з-під загальної категорії “літописання”⁶². Це саме запропоновано мною стосовно повістей Галицько-Волинського ізводу.

Я не випадково приділив так багато уваги розглядові Повісті про Ізяслава Мстиславича, що є в складі Київського літопису XII ст. Уже коротке порівняння її з тими творами, з яких, на мій погляд, складається Галицько-Волинський літопис, дає підстави думати не просто про схожість цих повістей, а про гене-

тичну й іншу спадкоємність та залежність других від першої. Спробую коротко обґрунтувати таку думку.

Вище було висловлено припущення, що Київський літопис XII ст. складається в основному з повістей, з'єднаних між собою літописними за формою й змістом статтями, та й у тексті самих їх ці статті обов'язково присутні, хай навіть для зручності викладу подій, додержання їхньої послідовності та хронології.

Дальший крок у розвитку літописної (вмонтованої до ізводу) повісті було зроблено в Галицько-Волинському ізводі, автори протографа якого взагалі відмовилися від традиційної літописної форми, лише зрідка згадуючи про неї, як це бачимо на деяких сторінках другої основної його складової – Волинського літопису. Так народився Галицько-Волинський ізвод, що його досі, за традицією й звичкою, продовжують називати літописом.

¹ Найважча в Іпатіївському списку хронологічна сітка була незграбно, з великими похибками, припасована до нього в XIV, якщо не в XV ст.

² Докладний огляд літератури про Галицько-Волинський ізвод див.: *Котляр Н.Ф.* Галицько-Волинская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности) // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 год. – М., 1997.

³ *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – М., 1941. – №12; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М., 1950.

⁴ Уперше цю гіпотезу було викладено мною в кн.: Галицько-Волинський літопис. – К., 1993.

⁵ *Воинские повести Древней Руси* / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1949.

⁶ *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С.77.

⁷ *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1993. – Т.ІІІ. – С.5, 12, 23, 34, 38, 132–187 та ін. (1 вид. – К., 1923); *Орлов А.С.* Героические темы древней русской литературы. – М.;Л., 1944. – С.26–27, 36–39.

⁸ *Ерёмин И.П.* Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – 1949. – Т. VII; *Рыбаков Б.А.* Боярин-летописец XII в. // История СССР. – 1959. – №2.

⁹ *Котляр Н.Ф.* Указ. соч. – С.85 и др.

¹⁰ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.80–81.

¹¹ Переданими Ольговичам у спадок.

¹² Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С.229–230.

¹³ *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С.230–234.

¹⁴ Там же. – С.191.

¹⁵ *Ключевский В.О.* Сочинения в девяти томах. – М., 1987. – Т.1. – С.191.

¹⁶ Ізяслав довірчо говорив синові Юрія Ростиславу: “Всихъ насъ старѣй отецъ твой, но с нами не не умеѣтъ жити...” (Летопись по Ипатскому списку. – С.257).

¹⁷ Там же. – С.241.

¹⁸ Там же. – С.243.

¹⁹ Галицько-Волинський літопис. – С.82.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С.98–99.

²² Там само. – С.109.

²³ *Карпини Плано Иоанн де.* История монголов. – СПб., 1911. – С.44.

²⁴ “Брать твой Ярославъ кланялься кусту, и тобѣ кланятися!” (Галицько-Волинський літопис. – С.109).

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С.98–99.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С.238.

²⁸ Там же. – С.303.

²⁹ Там же. – С.295.

³⁰ Там же. – С.279.

³¹ Там же. – С.297.

- ³² Утік із поля бою.
- ³³ Летопись по Ипатскому списку. – С.306.
- ³⁴ Там же. – С.232.
- ³⁵ Там же. – С.235.
- ³⁶ Там же. – С.245, 252, 253.
- ³⁷ Там же. – С.299.
- ³⁸ Там же. – С.286.
- ³⁹ Галицько-Волинський літопис. – С.83.
- ⁴⁰ Там само. – С.86.
- ⁴¹ Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., статьи и ком. Д.С.Лихачёва. – СПб., 1999. – С.28.
- ⁴² Бан Фільній – командувач угорським військом.
- ⁴³ Галицько-Волинський літопис. – С.108.
- ⁴⁴ Див.: *Котляр М.Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі. – К., 2005. – С.134–139 та ін.
- ⁴⁵ Докладно розглянуто хід Ярославської битви та її наслідки в кн.: *Котляр М.Ф.* Полководці Давньої Русі. – К., 1996. – С.140–143.
- ⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку. – С.233.
- ⁴⁷ Там же. – С.234.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. – С.268.
- ⁵⁰ Див. про це: *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – СПб., 2003. – С.111–119.
- ⁵¹ Геза II був одружений із сестрою Ізяслава – Єфросинією.
- ⁵² Летопись по Ипатскому списку. – С.283.
- ⁵³ *Юрасовский А.В.* К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. – М., 1983. – С.183.
- ⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.281.
- ⁵⁵ Галицько-Волинський літопис. – С.110.
- ⁵⁶ *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в X–XV вв. – М.; Л., 1959. – С.154.
- ⁵⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia.* Ed. A.Theiner. – Romae, 1860. – Т.1. – №107.
- ⁵⁸ Болеслав краківський і Земовит мазовецький.
- ⁵⁹ Галицько-Волинський літопис. – С.116.
- ⁶⁰ Див.: *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. – С.159–164.
- ⁶¹ *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – С.310–315.
- ⁶² *Грушевський М.* Вказ. праця. – С.66.

The conception is being proved that Kyivan chronicle of the XII century (one of the parts of the chronicles by Ipatii) was the predecessor of the Halych and Volyn chronicle concerning the structure and the composition of its text.

В.І.Марочко (Київ)*

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ: НОВА ЧИ СТАРА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ?

Стаття висвітлює фактологічні й теоретико-методологічні підвалини сучасної зарубіжної історіографії, дискусійні й недостатньо з'ясовані проблеми. Автор акцентує увагу на аргументації західних і російських істориків, яка стосується політико-правової оцінки голодомору в Україні як акту геноциду.

Науково-допоміжний бібліографічний покажчик літератури з проблем голодомору в Україні, упорядкований співробітниками Одеської державної наукової

* *Марочко Василь Іванович* – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.